

УДК 355.01(1941-1945)(477):327.51(571.52)

Тува і Україна в роки німецько-радянської війни

Ю.С. ДЕМ'ЯНЧУК

Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янука,
м.Рівне, Україна, E-mail: mmm-gluk@ukr.net**Авторське резюме**

В статті, на основі опрацювання нових та переоцінки старих джерел, висвітлено участь Тувинської Народної Республіки в німецько-радянській війні. Показано її великомасштабну цивільну і військову допомогу для України. Подається розгорнута статистична інформація, щодо військових поставок Радянському Союзу. Наголошується, що допомога надавалася як радянській армії, так і радянським партизанам та цивільному населенню. Підкреслюється особливий устрій Туви. Недопущення встановлення на її території радянської влади. Розкривається історичний перебіг подій в Туві на початку ХХ ст. Автором підкреслюється той факт, що ТНР виступала рівноправною самостійною державою у переговорах з СРСР.

Окремим блоком у статті йде мова про тувинських добровольців. Показано їх героїзм, місце та роль у визволенні України від гітлерівських загарбників. На основі опрацьованих архівних документів уперше введено до наукового обігу окремі факти збройної боротьби тувинців в ході Рівненсько-Луцької наступальної операції (27 січня – 11 лютого 1944 р.). Проводиться історичне уточнення ряду подій. Дається їх наукова оцінка.

Ключові слова: німецько-радянська війна, тувинські добровольці, Україна, Тува, партизани, Рівненщина, допомога.

Tuva and Ukraine during the german-soviet war

YU.S. DEMIANCHUK

International university of economics and humanities named after
academician Stepan Demianchuk, Rivne, Ukraine, E-mail: mmm-gluk@ukr.net**Abstract**

The article, based on processing and revaluation of new and old sources, covers participation of the Tuva People's Republic in German-Soviet War. Its large-scale civilian and military aid to Ukraine is showed. The detailed statistical information on military supplies to the Soviet Union is submitted. It is noted that the aid was provided both to the Soviet Army and Soviet partisans and civilians. The special structure of Tuva People's Republic, preventing the establishment in its territory of Soviet power is emphasized. It is revealed the historical developments in Tuva in the early twentieth century. The author emphasizes the fact that TPR acted as an independent state equal in negotiations to the Soviet Union.

Separate block in the article refers to the Tuvan volunteers. Their heroism, place and role in the liberation of Ukraine from Nazi invaders are showed. Based on archival documents, to the scientific turnover was first introduced facts concerning Tuvinians' armed struggle in the Rovno-Lutsk offensive operation (January 27 – February 11, 1944). A specification of a number of historical events is conducted; the scientific evaluation is given.

Keywords: german-soviet war, tuvan volunteers, Ukraine, Tuva, guerrillas, Rivnenshchyna, help.

Минув 70-й рік з дня, коли Україна звільнилась від гітлерівських окупантів. Однією із менше вивчених сторінок німецько-радянської війни залишається участь в ній Тувинської Народної Республіки. Невеликий за чисельністю народ цієї гордої країни вніс величезний вклад у перемогу над нацизмом. Феномен маленької країни полягає не тільки у величезних об'ємах поставок для фронту продуктів, військового обладнання і коштів. Але в багато іншому, значимому в міжнародному і політичному плані.

В період Другої світової війни Радянському Союзу йшла військова та матеріальна допомога з інших країн. Ми пам'ятаємо героїчний конвой PQ-17 по транспортуванню вантажів з Англії. Слід подякувати за допомогу Канаді, Австралії, Новій Зеландії, навіть Південно-Африканському Союзу. Несправедливо це замовчується. По «Ленд-лізу» здійснювались постав-

ки зброї, продуктів, автомобілів і обладнання з США.

Якщо поглянути на довоєнну карту, то видно, що карликову територію Туви охоплює величезний Радянський Союз. Сьогодні світ вражає те, як у той період, народ цієї невеликої країни вистояв, зберіг її незалежність, не дав більшовикам силою встановити радянську владу. І вже в німецько-радянській війні СРСР змушений був вести перемовини з тувинським урядом про підтримку в протистоянні з ворогом. Особливе місце займають українсько-тувинські відносини, які в той трагічний і героїчний період зародилися та отримали подальший розвиток.

Тува розташована в горах Південного Сибіру, у верхів'ях річки Єнісей. До середини IX століття вона входила до складу Тюрського і Уйгурського каганатів. В XVIII ст. була завойо-

© Ю.С. Дем'янчук, 2015

вана маньчжурами. З 1912 р. знаходилась під протекторатом Російської імперії, відомого, як Урянхайський край (російська назва Туви в 1914-1921 р.). Після Лютневої революції в Росії (1917 р.) на його території активізувався національно-визвольний рух. В результаті засновницький хурал (з'їзд) 14 серпня 1921 р. проголосив створення самостійної держави Танну-Тува. В резолюції цього зібрання було сказано: «Народна республіка Тану-Тува є вільною, ні від кого незалежною в своїх внутрішніх справах державою» [10].

До 1923 р. із її території були виведені всі радянські війська. Що було само по собі унікальним явищем для того часу. В цей період, розпалюючи громадянські війни, більшовицька Росія захоплювала величезні території. Необхідно віддати належне тувинському народу за те, що, будучи в «обіймах російського ведмедя», він не скорився і до 1944 року жив в маленькій незалежній країні, оточеною з всіх боків СРСР та прорадянською Монголією.

До початку Другої світової війни населення ТНР нараховувало всього 82 тис. чол. [6]. Цей гордий народ у міжвоєнний період постійного відчував тиск Радянського Союзу. Але вистояв, зберігши державну незалежність.

Проте, коли розпочалась німецько-радянська війна, зважаючи на світову загрозу, яку ніс нацизм для всіх народів, Тува рішуче заявила, що виступає проти гітлерівської Німеччини. В декларації Х Великого Хуралу трудящих ТНР, датованої 22 червня 1941р. (вона не могла бути прийнята 22.06.1941 р. зважаючи на часові пояси – авт.) відмічалось: «Тувинський народ, ... не жалюючи життя, готовий всіма силами і засобами приймати участь в боротьбі з фашистською Німеччиною» [14, с. 275]. Прийняттям цієї декларації Тува означила свій вступ у війну на боці СРСР, офіційно оголосивши війну нацистській Німеччині та її союзникам.

На такий заклик відгукнулося населення маленької країни. Тувинський селянин Киргис Кутаджи заявив: «Коли я думаю про фашизм, то холодний вітер дує в моє серце. Щоб розтоптати цю гадину, я три четверті своєї худоби віддаю Червоній армії. Нехай куля воїна не падає даремно на землю, нехай вона увійде в чорне серце фашиста» [11, с. 2].

Про значення, яке керівництво СРСР надавало Туві, свідчить один із документів. Із телеграми СРСР Й. Сталіна Уряду ТНР 13 серпня 1941 р: «Уряд СРСР гаряче вітає тувинський народ і його уряд з 20-річчям Тувинської народної республіки із досягнутими великими успіхами в області державного, господарського і культурного будівництва...». Таким чином, вона стала першою іноземною державою, яка офіційно виступила союзником Радянського Союзу в боротьбі проти Німеччини. В кінці

1941 р. в Туві було організовано виробництво одягу, взуття, кавалерійського обладнання і лиж. Так, лісозавод за другу половину грудня 1941 р. і січень 1942 р. виконав три оборонних замовлення. Не відставав від нього і шкіряно-пімокатний завод. Його працівники допомагали фронту тим, що кожного місяця відраховували триденний заробіток [11, с. 2].

Радянському Союзу також надавалась допомога у вигляді передачі частини золотого запасу республіки на суму 35 млн. карб. Платіжна здатність карбованців у той час була в десятки раз більша, ніж сьогодні [10].

Слід відмітити, що на протязі всього періоду війни, Тува, збільшуючи видобуток золота, давала, щораз більший внесок. Гірники копальні Нарин внесли у фонд оборони за 6 місяців 1943 р. 34600 акша¹, а з початку війни 157000 акша [14, с. 288].

В 1942 р., до армії від тувинського народу було відправлено 50 тис. кращих коней, три ескадрильї літаків [15]. Всього за 1941-1944 р. на фронт було надіслано подарунків на суму 10 млн. акша, в тому числі Червона армія отримала з Туви 52 тис. пар лиж, 10 тис. козушків, 19 тис. пар рукавиць, 16 тис. пар валянок, 67 тонн вовни, 400 тонн м'яса, житнього, ячмінного борошна і топленого масла. І ще десятки тон меду, плодово-ягідних консервів і концентратів, рибних виробів, багато тонн перев'язувальних бинтів, ліків національної медицини, воску і смоли. До 90% усього цього - безоплатні поставки [4].

В 1943 р. для українських партизанів, ревсомольцями Туви було зібрано 10 вагонів подарунків [14, с. 274]. У телеграмі ЦК ТРСМ відзначалося: «Просимо від молоді ТНР передати героїчним партизанам України наше захоплення і вдячність за самовіддану боротьбу з німецькими загарбниками. Разом з тим, просимо передати українським партизанам наші скромні молодіжні подарунки: продукти, одяг, лижі та ін.» [14, с. 296].

Згідно з актом передачі бойових літаків військово-повітряним силам, побудованих на кошти населення ТНР, 16 березня 1943 р. було відправлено: до ескадрильї бойових літаків Як-76 за №3812,3746,3838,3827,3829,3872..., всі вони були побудовані на кошти народу для швидшого розгрому фашизму» [1, арк. 1].

15 квітня 1944 р. ЦК ТНРП, президія Малоого Хуралу і Рада Міністрів ТНР повідомили про рішення надати допомогу українському народу у відновленні зруйнованого нацистами господарства. В подарунок колгоспникам Київської області було передано 17900 голів худоби [12, с. 2].

У вітальній телеграмі відмічалось: «Тувинський народ від глибокої душі радується тому, що крок за кроком очищається братня Радянська Україна від гітлерівських розбійників.

Недалекий той час, коли вона повністю буде вільною» [14, с. 274].

Загальна сума матеріальної допомоги тувинського народу склала 19 млн. акша, або 66,5 млн. радянських карбованців. Це значить, що кожна сім'я в середньому внесла у фонд допомоги близько 4 тис. крб., а кожна доросла людина 2 тис. крб. [13, с. 3].

Окрім матеріальної допомоги, тувинці розпочали переговори про участь своїх добровольців у можливій німецько-радянській війні. 18 травня 1941 р. заступник Голови Ради Міністрів ТНР писав повіреному в справах СРСР про направлення в ряди РСЧА першої групи тувинських добровольців: «Маю честь довести до вашого відому те, що уряд ТНР, виражаючи бажання тувинського народу, направляє першу групу добровольців. Прошу клопотати перед урядом Радянського Союзу про прийняття в ряди діючої армії добровольців – громадян ТНР» [14, с. 287]. За іншими даними тувинські добровольці вже брали участь, разом з військами СРСР і Монголії, в боях з японськими агресорами біля озера Хасан (1938) і на Халхін-Голі (1939) [4].

На початку 1942 р. відбувались інтенсивні перемовини між керівництвом ТНР та урядом СРСР. В їх ході, сторонами обговорювались питання поставок одягу, продуктів, військової амуніції та інвентаря для збройних сил армії та безпосередня участь добровольців – тувинців у військових діях на німецько-радянському фронті.

У черговому листі від 30.07.1943 р. зазначалося, що з 200 добровольців нараховується 21 особа середнього комскладу, 14 осіб молодшого комскладу, 157 осіб рядового складу, 8 жінок, в тому числі 3 пілоти-винищувачі [14, с. 290].

Перша група добровольців вступила в ряди Червоної армії в травні 1943 р. і була зарахована в склад 25 окремого танкового полку, який воював у 52-й армії 2-го Українського фронту. Вона брала участь в бойових діях на території України, Молдови, Румунії, Угорщини і Чехословаччини. Друга група добровольців складалась з 206 осіб і була зарахована в склад 8-ї кавалерійської дивізії та взяла участь в рейді по німецьких тилах на Заході України [15]. 6 грудня 1943 р. останні прибули в 31-й Кубано-Чорноморський полк кавалерії восьмої гвардійської дивізії ім. Морозова 6-го кавкорпусу. Першим ескадром командовав татарин Хафіз Акмеджанов, другим – українець, старший лейтенант Ф.Ф. Ніколенко, третім – казах М. С. Каташов, четвертим Тувинським ескадром – капітан Кечил-Оол [3, с. 21].

Кавалерійський полк у такому складі здійснив рейд від Смоленщини до Рівненської області, подолавши 1000 км [3, арк. 26]. Наскільки складно було здійснювати марш свід-

чить одне із військових донесень: «4-ту добу бійці йдуть в дощ і бруд. Валянки і чоботи розвалилися, дехто йшов майже босим, а багато напівбосі. Зупинилися обози. Бійці не отримують харчування. Йдуть вперед і майже не сплять. Складності неймовірні, але високий моральний дух гвардійців являвся їх внутрішнім двигуном. Люди живуть однією думкою – перемогою» [2, арк. 30].

На момент вступу у бойові дії тувинських добровольців в січні 1944 р. в болотистому Поліссі утворився розрив між військами груп армій «Південь» і «Центр». У німців не було сил для створення суцільної оборони і вони облаштовували опорні пункти лише на основних дорогах. Це було враховано радянським командуванням при плануванні наступу.

Рівненсько-Луцька операція почалася 27 січня 1944 р. Використавши таку ситуацію, командування ввело у важкопрхідну місцевість 1-й і 6-й гвардійські кавалерійські корпуси, які із віддалених від лінії фронту районів таємно висунулись в район наступу і відразу заглибилися у ворожу оборону на 40-50 км. В ніч на 29 січня корпуси опинилися в тилу німців, які знаходилися в м. Рівне. Забігаючи наперед, зауважимо, що в результаті операції, 2 лютого були визволені м. Рівне та м. Луцьк. Про те, що в м. Рівне ще декілька днів йшли запеклі бої в офіційних повідомленнях не говорилось. Ми і сьогодні відзначаємо визволення міста в цей день...

Напередодні прибуття тувинців у район бойових дій, навколо та біля с. Деражно, ситуація тут загострилася до максимальної. Розвідка доповіла, що підступ до Рівного прикривається гарнізонами німців уздовж залізниці. В Цумані – великий гарнізон німців, що нараховував до тисячі чоловік, в Деражно – близько 1500 чол., які мали в своєму розпорядженні 30 танків (пізніше від полонених німців стало відомо, що гарнізон складав не 1 тис., а 2 тис. гітлерівців)» [9, с. 147]. Ще 19 січня за наказом УШПР сюди прибуло Рівненське партизанське з'єднання №1. В повному складі вийшли на виконання завдання бригади ім. Кірова, ім. Фрунзе, бригада Нирка. Одночасно виступило також з'єднання №2. Місцевість переходила із рук в руки. На 29 січня с. Деражно знаходилось в руках німців. І на ранок цього дня вони були в стані повної мобілізації, не дримали, готові були відбити наступ супротивника. Що ускладнювало проведення несподіваної атаки кавалерійських ескадронів, яка була їх головним козирем. Хочемо зауважити коли в попередніх описах бою біля с. Деражно автори стверджували, що радянські кіннотники несподівано напали на ворога, це, м'яко, кажучи було некоректно до самих атакуючих. Німці чекали ворога на укріплених позиціях. Єдине, що було несподіванкою, – блиск шабель кавале-

ривств і блискавичність дій атакуючих. Ось як описує перший бій тувинських добровольців у районі с. Деражно Ярослав Войцешко (який десятки разів зустрічався у післявоєнний період з учасниками подій): «На світанку 29.01.1944 р. сильно похолодало [...] Фашисти вперто оборонялися, використовуючи свою явну чисельну перевагу і заздалегідь підготовлені позиції [...] Розвідка повідомила про просування від села Олики до Деражного 11 танків та піхоти на автомашинах [...] Противник щільними рядами пішов у контратаку [...] 31 січня, о 4 год. ранку село було очищено від гітлерівців. Серед відзначених були командир 1-го ескадрону Ахмаджанов, Тюлюш, Кара-оог, Сат-Мангуш, Лама Тюлюш, Оюн Ак-Оол, Монгуш Сундуй, Норжун Киргизі та ін.» [5, с. 21].

При визволенні Деражного смертю героїв полягли Сат Монгуш Ерекеєвич, Сенгін Тюлюш Холошпаєвич і багато інших героїв війни. Більше тридцяти бійців отримали поранення. В цьому бою було знищено майже 500 фашистських солдатів та офіцерів. Було підбито 5 танків, 2 бронетранспортери, декілька вантажних та легкових автомашин, 5 мотоциклів і десятки возів зі спорядженням. Таким був підсумок першого бою за участю тувинських добровольців [5, с. 21].

У листі командування 8-ї гвардійської дивізії ЦК ТНРП і Уряду ТНР про бойові справи тувинських добровольців відмічалось: «Ні важкі бої з ненависним ворогом, ні втома, ніщо не зупиняло нас. За час бою, в тилу противника, були звільнені великі населені пункти, м. Рівне, Постійне, Деражно, Клевань, Бронники, Грушвиця, Кораблище, Погорільці, Сурмице та ін. Здійснивши рейд від Деражно, воїни ескадрону тувинців вийшли до м. Рівне...» [2, арк. 3]. В листі командування 8-ї гвардійської Рівненської кавалерійської дивізії відзначалось: «Ніколи не буде забутий нами 37-годинний кровопролитний бій з переважаючими силами ворога за м. Рівне. Ми також захоплюємось мужністю і героїзмом козаків ескадрону Тувинської народної республіки під командуванням гвардії капітана Кечил-Оол» [2, арк. 6].

Ось декілька епізодів з боїв за звільнення м. Рівне. Гвардії старший лейтенант Байсклан з криком «За Батьківщину!» безстрашно сам вів взвод в атаку і особистим героїзмом запаливав воїнів. І тільки після того, як ворожа куля поранила його, він залишив поле бою по наказу командира. Воїни ст. лейтенанта Солак в атаці знищили 65 німецьких солдатів і офіцерів. Цей командир особисто знищив в цьому бою 15 гітлерівців [2, арк. 9]. Гвардії старший лейтенант Бурскай в боях на вулицях міста швидко оцінив обстановку, особисто встановив станковий кулемет на розі головної вулиці, відкрив ураганний вогонь по ворожих автоматниках і кулеметниках. Багато вогневих позицій

відразу замовкло. Санітарки Сна, Тайлак, Сериль, Пічен, Тар'я і Ава, під сильним вогнем противника, надавали першу допомогу пораненим. Санітарка Ава впритул розстріляла 3-х гітлерівців. Смертю хоробрих загинули за м. Рівне гвардії лейтенант Доржу, гвардії рядовий Сундуп-Оол [9, с. 126].

З листа 29 Гвардійського Кавалерійського полку дізнаємося про мужність тувинських добровольців: «Броньованою стіною йшли німці на наші підрозділи. Майже батальйон автоматників, яких прикривали 13 танків «Тигр», 17 самохідних гармат «Фердинанд» кинули на наші позиції. Вороги [...] успіху не досягли. Ми захоплені мужністю і героїзмом козаків ескадрону Тувинської народної республіки, яким командує гвардії капітан Кечил-Оол [7, с. 118].

Підводячи підсумки боїв на Рівненському напрямі, в журналі бойових дій 13-ї армії відмічалось: «Діючи по тилах Рівненського угруповання, кавалеристи генерала Соколова за декілька днів знищили до 10 тис. німецьких солдатів і офіцерів, танків і самохідних гармат – 64, кулеметів – 112. Захоплено в полон 1652 гітлерівців, взято в якості трофеїв багато озброєння і 32 склади» [9, с. 124].

Наказом від 5 лютого 1944 р. верховний головнокомандувач оголосив подяку військам, які відзначились в боях за визволення м. Рівне. Дивізії, до складу якої входили тувинські добровольці, було присвоєно назву «Рівненська».

Після завершення операції по визволенню м. Рівне противник на протязі дня перед фронтом наступаючих військ з боєм відходив на захід і південний схід, чинячи вогневий опір, особливо в районі Рівне і Дубно. Саме там відбувалися жорстокі бої. В с. Сурмиці, 12 лютого 1944 р., коли противник перейшов у контратаку, деякі підрозділи не витримали натиску та відійшли, ескадрон тувинців залишався на місці, ведучи бій з переважаючими силами противника. 11 кулеметників на чолі з командиром кулеметного взводу гвардії ст. лейтенантом Бурскай загинули. В бою загинув підрозділ протитанкових рушниць на чолі гвардії старшини М-Серен. Більше 100 ворожих трупів було нараховано перед їх позицією [2, арк. 10].

В листі командування 8-ї гвардійської Рівненської кавалерійської дивізії уряду ТНР про бойові справи тувинських добровольців відмічалось: «Неодноразово гвардійці-тувинці на чолі з відважним командиром гвардії капітаном Кечил-Оол кидалися в атаку, вели рукопашні бої, відкидаючи німців у втечу. Бійці-тувинці віддають перевагу смерті на полі бою, ніж здачу в полон. Ці і десятки інших прикладів справжнього героїзму бійців кавалерійського загону свідчать про їх велику славу» [14, с. 297].

Після визволення с. Деражно і м. Рівне ту-

винський ескадрон брав участь в боях ще за 80 українських міст і сіл. І скрізь вони проявляли героїзм. Згадує ветеран Туметей: «Сьогодні вночі із ворожих окопів притягли «язика», німецького офіцера. На допиті він показав, що німці сильно бояться солдатів з дикої дивізії, яка складається із лютих азіатів. Німці їх називають «шварце тод» - чорна смерть» [8].

Таким чином, в результаті Рівненсько-Луцької операції за 16 днів безперервних і жорстоких боїв війська просунулись по лісисто-болотяній місцевості на 120 км, охопили ліве крило групи армій «Південь» із півночі. Створили умови для нанесення удару по її тилу. Що було реалізовано в ході Проскурівсько-Чернівецької операції [8].

В кінці лютого 1944 р. свій останній бій на території Рівненщини тувинські добровольці провели біля с. Ярославичі Млинівського району. Після нього залишився в живих 61 тувинський воїн із 206, які вступили в бій з гітлерівцями в кінці січня 1944 р. Такі великі втрати дали поштовх до зняття в березні 1944 р. кавалерійського ескадрону з фронту. Як згадувала Віра Чульдушовна Байлик, ветеран тувинського ескадрону: «Мені здається, що радянське командування зрозуміло, що при таких втратах, тільки за півтора місяці боїв на Україні, іноземний ескадрон міг залишитись без усього особового складу» [15].

Таким чином, в радянський період частково нівелювалась участь у німецько-радянській війні окремих народів та національностей. Все зводилось до узагальненого поняття дружби народів, яка безумовно була одним із факторів

перемоги над нацистськими окупантами. Матеріальна та військова допомога Республіки Туви у боротьбі Радянського Союзу у війні проти Німеччини була вагомим внеском у допомогу всіх учасників антигітлерівської коаліції. Окремим феноменом є те, як народу Тувинської народної республіки, зовсім невеликої за розміром країни, вдалося надавати таку військову та матеріальну допомогу фронту в значних об'ємах. Можливо суть такого явища полягала не тільки у волелюбності та працьовитості тувинців, але й у специфічному устрої країни.

З вступом Туви до СРСР в 1944 р. переваги вільного економічного та політичного розвитку були втрачені. Члени останньої делегації від Рівненської області, які побували в 1993 р. у Республіці Тува, що є суб'єктом Російської Федерації, в спілкуванні чули сумну думку тувинців: «Ми з вами помінялися історією. Раніше Тува була незалежною державою, а тепер ви українці живете в незалежній державі...» (-Авт.). За роки війни в РСЧА служили близько 8 тис. тувинських добровольців, з яких понад 5 тис. нагороджені орденами і медалями [10].

Окрім гвардії капітана Кичил-Оола, Героєм Радянського Союзу став механік-водій танку Хомушку Чургуй-Оол. Також цього звання удостоєні їхні земляки – Бухтуєв, Семирацький, Брагін, Макаренко, Кабак, Єфімов [11, с. 2]. З огляду на військові дії та час вступу Туви в бойові дії, більшість з них взяла участь у визволенні України. Саме на українській території тувинські добровольці яли участь у перших боях в складі їх національних військових підрозділів.

ПРИМІТКИ:

¹ Акша – грошова одиниця ТНР. Офіційний курс 1944 р. був рівним 1 крб. 30 коп. При введенні радянської валюти на території Тувинської автономної області з 1 січня 1945 р., одна акша прирівнювалась до 3 крб. 50 коп. [13, с. 2].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. ДАРО – ф.93, оп. 4, спр. 74.
2. ДАРО ф. П-4054, оп. 1, спр. 100.
3. ДАРО ф. П-4054, оп. 1, спр. 201.
4. Балиев А. Мал союзник, да дорог. Почему замалчивался вклад Тувы в разгром фашизма / Алексей Балиев // Столетие. Информационно-аналитическое издание фонда исторической перспективы [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.stoletie.ru/territoriya_istorii/mal_sojuznik_da_dorog_2010-05-12.htm (відвідано 04.12.2014)
5. Войцешко Я. Від Туви – до України, від Кизила - до Рівненщини [Текст] / Я. Войцешко, Н. Катеринчик. - Рівне : Формат-А, 2004. - 104 с.: іл.
6. Населення Туви/ [Електронний ресурс]: Режим доступу.: https://ru.wikipedia.org/wiki/Население_Тывы (відвідано 11.10.2014 р.).
7. Радянська Ровенщина 1939-1959. Документи і матеріали. Книжково-журн. вид-во, Львів, 1962 р., 431 с.
8. Рівненсько-Луцька операція. [Електронний ресурс]: Режим доступу.: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ru-wiki/1613884>
9. Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941-1945: Док. і матеріали / Редкол.: О.Г.Мартінова та ін.; Упоряд. Т.М.Павлова, Г.В.Сербіна, Н.Г.Скворцова та ін. – Львів: Каменяр, 1989. – 223 с.
10. Тува: неизвестная война. Забытый союзник СССР во Второй мировой. [Електронний ресурс]: Режим доступу.: <http://www.rg.ru/2009/05/06/tyva.html> (відвідано 10.10.2014 р.)

11. Тувинська правда. – 1975. – 8 травня.
12. Тувинська правда. – 1944. – 14 серпня.
13. Тувинська правда. – 1944. – 20 грудня.
14. Тувинский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории. Ученые записки. Выпуск VIII, Кызыл, 1960. - 312 с.
15. Тувинская Народная Республика во Второй мировой войне. [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://comrade-voland.livejournal.com/554199.html?style=mime&mode=reply>

Стаття надійшла до редакції 03.03.2015

REFERENCES:

1. Derzhavnyy arkhiv Rivnens'koyi oblasti (State Archives of Rivne region) – f.93, op. 4, spr. 74.
2. Derzhavnyy arkhiv Rivnens'koyi oblasti (State Archives of Rivne region) - f. P-4054, op. 1, spr. 100.
3. Derzhavnyy arkhiv Rivnens'koyi oblasti (State Archives of Rivne region) - f. P-4054, op. 1, spr. 201.
4. *Baliev A.* Mal soyuznik, da dorog. Pochemu zamalchivalsya vklad Tuvyi v razgrom fashizma (Small ally, but the roads. Why hushed contribution of Tuva in the defeat of fascism). *Stoletie. Informatsionno-analiticheskoe izdanie fonda istoricheskoy perspektivy*. Access: http://www.stoletie.ru/territoriya_istorii/mal_sojuznik_da_dorog_2010-05-12.htm (vIdvIdano 04.12.2014)
5. *Voytseshko Ya.* Vid Tuvy – do Ukrayiny, vid Kyzyla - do Rivnenshchyny (From Tuva - to Ukraine from Kyzyl - to Rivne). - Rivne : *Format-A*, 2004. 104 p.
6. Naseleynya Tuvy (The population of Tuva). Access.: https://ru.wikipedia.org/wiki/Naselenye_Tuvy (vid-vidano 11.10.2014 r.).
7. Radyans'ka Rovenshchyna 1939-1959. Dokumenty i materialy (Soviet Rovno region 1939-1959. Documents and materials). *Knyzhkovo-zhurn. vyd-vo, L'viv*, 1962 r., 431 p.
8. Rivnens'ko-Luts'ka operatsiya. (Rovno-Lutsk operation). Access: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1613884>
9. Rovenshchyna v roky Velykoyi vitchyznyanoi viyny Radyans'koho Soyuzu. 1941-1945: Dok. i materialy (Rovno region during the Great Patriotic War of the Soviet Union. 1941-1945: Doc. and materials). – L'viv: *Kamenyar*, 1989. – 223 p.
10. Tuva: neizvestnaya voyna. Zabyityy soyuznik SSSR vo Vtoroy mirovoy (Tuva: The Unknown War. Forgotten ally of the Soviet Union during World War II). Access.: <http://www.rg.ru/2009/05/06/tyva.html> (vIdvIdano 10.10.2014 r.)
11. Tuvinska pravda (Tuvinska true). – 1975. – 8 travnya.
12. Tuvinska pravda (Tuvinska true). – 1944. – 14 serpnya.
13. Tuvinska pravda (Tuvinska true). – 1944. – 20 grudnya.
14. Tuvinskiy nauchno-issledovatel'skiy institut, yazyika, literatury i istorii. Uchenye zapiski (Tuvan Research Institute, language, literature and history). *Vyipusk VIII*, Kyzyil, 1960. - 312 p.
15. Tuvinskaya Narodnaya Respublika vo Vtoroy Mirovoy voyne (Tuvan People's Republic in World War II). Access: <http://comrade-voland.livejournal.com/554199.html?style=mime&mode=reply>

Дем'янчук Юрій Степанович – кандидат історичних наук, професор
Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука
Адреса: 33000, м.Рівне, вул. С. Дем'янчука, 4
E-mail: mmm-gluk@ukr.net

Demianchuk Yurii Stepanovych – PhD in historical science, Full Prof.
International university of economics and humanities named after academician Stepan Demianchuk
Address: 4, S. Demyanchuk Str., Rivne, 33000, Ukraine
E-mail: mmm-gluk@ukr.net